

LEVEN EN WERK VAN TOM ANDERSEN¹

BRUNO HILLEWAERE

*“Alleen met het hart zien we goed,
het wezenlijke is onzichtbaar voor het oog.”*
De kleine prins, Antoine de St-Exupéry

*“Een goede conversatie voor mij is
wanneer je antwoordt op wat ik gezegd heb,
niet op wat je van me denkt.”*
Antwoord van een cliënt in Wagner (2007)

Dit artikel is geschreven naar aanleiding van het overlijden van Tom Andersen op 25 mei 2007. We laten hem in deze tekst veel zelf aan het woord om zijn ideeën zo goed mogelijk weer te geven.

TOM ANDERSEN: MEER DAN REFLECTIES

Slechts weinig therapeuten zijn met naam zo vast verbonden aan een concept of methode als Tom Andersen aan zijn inmiddels wereldwijd gekende ‘Reflecting Team’. De idee om de reflecties van een team van therapeuten, dat zich bij een systeemtherapie achter een one-way screen bevindt, te betrekken in de dialoog met het gezin en de therapeut, betekende in de jaren tachtig een omwenteling voor de gezinstherapie. De invloed van deze manier van werken kan in de hedendaagse familietherapie moeilijk overschat worden. David Denborough van het Dulwich Centre in Austra-

---

1 1936-2007

lië (het centrum waar Michael White aan verbonden is) formuleerde het naar aanleiding van het overlijden van Tom Andersen zeer treffend. “*Tom Andersen veranderde grondig de idee van reflecterend teamwork. Van een manier waarop professionelen op een afstandelijke manier instructies gaven en anderen observeerden naar een manier waarop de waardigheid van families en professionelen prioriteit kreeg*” (Denborough, 2007)². Mooiere woorden als eerbetoon zijn nauwelijks denkbaar. Tegelijkertijd zijn deze woorden een riem onder het hart voor elke (familie)therapeut die net dat tikkeltje moed nodig heeft om de taal van het hart op een respectvolle manier over te brengen naar de cliënt of het gezin. Want ook voor Andersen vergde het heel wat moed en tijd om zijn ideeën over het Reflecting Team in de praktijk om te zetten, zoals verder zal blijken. Hoewel het Reflecting Team symbool staat voor Andersens ideeën over een open dialoog en een respectvolle samenwerking met de cliënt en het gezin, het zou verkeerd zijn om zijn leven en werk te beperken tot dit ene concept

Misschien lag de grootste kracht van Andersen wel in zijn verbindende kwaliteiten in heel verscheidene contexten, van sociale psychiatrie en psychosenzorg in Noorwegen en Finland, over werken in gevangenissen in Zweden, tot het uitbouwen van therapeutische netwerken in Europa, Zuid-Afrika en Zuid-Amerika. Een man van de praktijk dus die ‘practice comes first’ hoog in zijn vaandel droeg. Woorden als ‘theorie’ en ‘methode’ hanteerde hij met voorzichtigheid, omdat deze het open proces van een ontmoeting en dialoog volgens hem dikwijls belemmerden. “*Theorie stamt af van het Griekse werkwoord ‘theoreîn’, wat ‘zien’ betekent. (...) Theorie is dus sterk gelinkt aan zien, en zien doelt op het zichtbare*” (Andersen, 2007, p. 82). Met de woorden van Antoine de St-Exupéry: het wezenlijke is onzichtbaar voor het oog. De meeste mensen die Andersen ontmoet hebben, waren vooral onder de indruk van zijn charismatische persoonlijkheid en zijn warme, bemoedigende woorden. Zijn warme persoonlijkheid etaleerde hij meestal niet in het eerste contact, waarin hij over het algemeen eerder aarzelend en schuchter, voor sommigen voorzichtig en zelfs afstandelijk, overkwam. Passend wellicht bij de noordelijk-Noorse cultuur, zoals de rode blos op zijn wangen en de vrij zachte, maar tegelijkertijd scherpe blik in zijn ogen. Alsof hij telkens opnieuw net een van zijn favoriete bezigheden achter de rug had: een frisse wandeling door de bergen. Andersen had

---

2 Tenzij anders vermeld betreft het steeds eigen vertalingen.

een bijzondere affiniteit met woorden. Bij sommige woorden bleef hij zo lang stilstaan tot ze als het ware in hun volle metaforische kracht tot leven kwamen. Wandeling (“walk”) is zeker een van deze woorden, net als weg en keuzes bij kruispunten op het levenspad (“crossroads”, zoals hij het zelf zou noemen).

‘CROSSROADS’

De ideeën van Andersen kunnen, zoals hijzelf herhaaldelijk aangaf, niet los gezien worden van de noordelijk-Noorse context waarin hij opgroeide en het grootste gedeelte van zijn leven werkte. Evenmin kunnen ze los gezien worden van zijn onrustige en zoekende natuur, die hem telkens opnieuw op zoek deed gaan naar nieuwe contacten en nieuwe ideeën. Deze zoektocht leidde tot ontmoetingen met systeemtherapeuten in verschillende contexten over heel de wereld. En hoewel hij duidelijk een man van verbindingen was, leidde zijn weg ook tot het maken van niet altijd even gemakkelijke keuzes. *“Zo nu en dan in ons leven komen we op een punt waar de weg splitst en we niet beide kanten op kunnen”* (Soderlund, 2001, p. 1). In een van zijn laatste interviews (met Per Jensen, zie Jensen, 2007) beschrijft hij zijn loopbaan. Hoewel Andersen over het algemeen vrij intellectueel en beheerst overkwam, liet hij zich bij de meest belangrijke keuzes in zijn professioneel leven toch leiden door zijn gevoel en intuïtie. *“De meeste van deze keuzes waren niet rationeel”*, beklemtoont hij in een eerder interview (Soderlund, 2001, p.2), waarin hij ook zijn vage plannen voor een boek over de kruispunten (‘crossroads’) van zijn loopbaan onthulde. *“Als het tot een boek zou komen en iemand zou het lezen, dan kunnen ze bedenken hoe hun eigen weg zich splitst en hoe de eigen keuzes er uitzien. Iedere persoon zou zijn eigen boek moeten schrijven omdat de professionele attitudes, theorieën en standpunten waar we mee naar buiten komen erg persoonlijk zijn”* (Soderlund, 2001, p. 2). Deze woorden getuigen van een groot respect voor de uniciteit van elke persoon die hij ontmoette, of het nu een cliënt of een therapeut was en van de moed die hijzelf bezat en aan anderen wilde meegeven. Want hoewel hij een groot pleitbezorger was van verbindingen en integratie, een en/en (both/and) benadering, eerder dan een of/of benadering, hij was niet bevreesd om duidelijke keuzes te maken, er consequent naar te handelen. Andersen hield erg veel van citaten, en het volgende citaat van Heinz von Foerster zou in deze context zeker zijn

goedkeuring hebben weggedragen: “*The ethical imperative: act always to increase the number of choices*”.

Het boek over ‘crossroads’ is er uiteindelijk gekomen, al heeft hij het niet zelf geschreven en kreeg het een andere naam. Hoewel de teksten van Andersen erg levendig en helder zijn verkoos hij hoe langer hoe meer de levendige ontmoetingen van het gesproken woord boven het eenzame werk van het schrijven. Harlene Anderson uit de USA en Per Jensen uit Noorwegen – met beiden onderhield hij een nauwe band – zorgden als redacteuren voor een verzameling van persoonlijke reflecties en teksten, en andere, meer filosofische en therapeutisch geïnspireerde artikels (van ondermeer Harlene Anderson, Lynn Hoffman, Peggy Penn, John Shotter en Jaakko Seikkula). Het boek kreeg de voor de hand liggende en toch veelzeggende titel *Innovations in the Reflecting Process*. Het interview van Per Jensen met Andersen kreeg in dit boek titel de naam ‘Crossroads’. Andersen kreeg dit passend eerbetoon voor zijn zeventigste verjaardag, enkele maanden voor zijn plotselinge dood. In zijn meest bekende boek *The Reflecting Team. Dialogues and dialogues about the dialogues* uit 1991 en in het hoger vermelde interview met Per Jensen beschrijft hij ondermeer de context voor de eerste crossroads waar het voor Andersen allemaal begon: Noord-Noorwegen.

DE NOORSE CONTEXT

De omgeving waar Andersen werd geboren (op 2 juni 1936) en opgroeide, ligt in een uitgestrekt gebied in het noorden van Noorwegen, net boven de poolcirkel. Noorwegen is een lang en smal uitgestrekt land en heeft de vorm van een tak aan een boom, zo schrijft hij (1991) met veel liefde voor zijn land. Om een idee te geven van de grote afstanden in dit land: de afstand van Tromsø in het noorden, tot Oslo, de zuidoostelijke hoofdstad, is ongeveer zo groot als de afstand tussen Oslo en Rome. De meeste inwoners in het noorden leven verspreid in kleine dorpen, of in een van de weinige ‘grotere’ steden, zoals Tromsø, een stad met ongeveer 50.000 inwoners. In deze stad zal Andersen later als professor sociale psychiatrie aan de slag gaan. De natuur in het noorden is ruwer en kent minder vegetatie dan het meer groene zuiden. Toch is het klimaat niet echt hard of onherbergzaam te noemen, zelfs niet gedurende de sneeuwrijke winters.

Wat wel voor ongemak zorgt is het gebrek aan licht gedurende de wintermaanden, of het gebrek aan duisternis gedurende de zomer. *“Het zuiden van Noorwegen is min of meer Europees te noemen, met normale dagen van een gewone duur. Maar in het noorden zijn er twee maanden van licht en twee maanden van duisternis. (...) De duisternis en de sneeuwstormen in de winter geeft een mens veel tijd om te denken, en te herdenken. Uitstapjes naar de bergen in het midden van de stille nachten in juni bemoedigen het uitwerken en uitdragen van ideeën”* (Andersen, 1991, p. 4). Het is in deze afgelegen omgeving dat Andersen vanaf 1983 zijn befaamde ‘June Seminars’ zal houden, seminaries waarin haast alle grote namen uit de familie therapie zullen deelnemen, van Lynn Hoffman, Peggy Penn, Heinz von Foerster, Ernst von Glasersfeld, Humberto Maturana over Luigi Boscolo en Gianfranco Cecchin, Harlene Anderson en Harry Goolishian, Kenneth Gergen tot John Shotter, Elspeth McAdam en Michael White.

De bedoeling was niet zozeer om grote namen uit de systeemtherapie naar Noord-Noorwegen te halen, maar veeleer om laagdrempelige en informele ontmoetingen te organiseren voor wie geboeid was door hulpverlening aan mensen en systemen. Meetings waar in een ongedwongen en open sfeer deelnemers hun ervaringen en ideeën konden uitwisselen, in tegenstelling tot de toen (en ook nu nog) gekende meer formele top-down presentaties. Andersen wilde vooral een dialoog tussen mensen organiseren. Hoewel juni, vanwege de lange dagen, een bijzondere tijd was om deze seminaries te organiseren, moedigde hij zijn bevriende collega’s aan om deze streek ook in de winter te bezoeken. Niet in het minst, aldus Andersen, om de bijzondere sfeer en de magie van het Noorderlicht te proeven.

EEN RESPECTVOL TEMPO

Het lijkt geen twijfel dat de ideeën over het *Reflecting Team* en *Reflecting Processes* in deze omgeving een ideale voedingsbodem kenden. Een context van verlangzamen en stilstaan, van reflectie en bezinning, van respect voor de natuur, haar tijd en ruimte en van respect voor het ritme en aarzelingen, ook voor de traagheid van cliënten. *“Het voelt intuïtief juist aan dat cliënten de tijd moeten krijgen om mij te vertellen wat ze graag zouden willen dat ik weet. Dat betekent dat ik, als een luisteraar, erg voorzichtig moet zijn en hen niet moet onderbreken”* (Andersen, 1995, p. 23). Wie Andersen bezig heeft

gezien met een cliënt of een gezin kan getuigen van deze zorgvuldigheid in het luisteren en respect voor het tempo van de cliënten. Voor sommigen betekende dit wel een erg traag tempo, alsof hij het gesprek wilde vertragen tot een heel langzaam in- en uitademen. Deze traagheid in het therapeutisch proces bezorgde Andersen in 1993 zelfs de fictieve (en vooral humoristische) prijs aan het departement van 'Tijd studies', ook gekend als het departement van 'procrastinatie en uitstel', aan de universiteit van 'Klagenfurt' (Epstein, Wiener, & Epstein, 2007, p. 146).

Het tempo waarmee hij naar cliënten, gezinnen en collega's luisterde, stond in schril contrast met zijn gedreven temperament en zijn intense en sportieve levenshouding. Een temperament dat hem als jonge therapeut de bijnaam '*fast Tom*' opleverde. Wie de latere Andersen aan het werk zag, kon dit nauwelijks geloven, tenzij men de immer grote gedrevenheid als snelheid kon decoderen. Hoe dan ook, zorgvuldig luisteren en durven vertragen, stil staan om ondermeer beter te kunnen reflecteren, kwamen centraal te staan in zijn ideeën en werk. Het zijn deze luisterbereidheid en openheid voor systemen en contexten die Andersen reeds vroeg deden veranderen. Van een klassieke arts en hiërarchische expert evolueerde hij naar een systeemtherapeut voor wie respect en gelijkwaardigheid in de samenwerking centraal kwam te staan.

HET BELANG VAN DE CONTEXT

In het interview met Jensen beschrijft Andersen welke sterke indruk mensen in hun context reeds van jongs af aan op hem maakten. *“Wanneer ik als een jonge regionale dokter huisbezoeken aflegde, zag ik hoe familie en burens in de keukens kwamen tot deze haast gevuld was. Ze kwamen om hun bezorgdheid te tonen en de bereidheid om te helpen wanneer dit nodig zou zijn. (...) Een ander voorbeeld komt uit het psychiatrisch hospitaal in Tromsø waar opgenomen personen vaak van erg ver weg kwamen. De meesten werden erg zwijgzzaam in het hospitaal en dat trof me erg diep. Het maakte me ongemakkelijk om te zien hoe sterk ze naar hun thuis verlangden”* (Jensen, 2007, p. 158).

Met deze voorbeelden onderstreepte hij het belang van omgeving en context; een belang waaraan hij altijd aandacht zou schenken en erg gevoelig voor zou blijven. Overigens is zijn grote gevoeligheid voor het ongemak en

de pijn van anderen een rode draad doorheen zijn loopbaan. *“I am afraid of hurting people”* erkent hij verder in dit interview. Alhoewel deze gevoeligheid hem vaak ongemakkelijkheid (‘discomfort’) bezorgde, in gesprekken ging hij dit lijden nooit uit de weg, wat tot een meer gelijkwaardig therapeutisch handelen leidde.

Dit ongemak zorgde er voor dat hij en zijn collega's de ‘gesloten ruimte’ (‘closed room’) van het therapeutische kantoor verlieten en bij mensen of families aan huis gingen. *“De meesten van ons konden de idee niet achter zich laten dat mensen uit het noorden, of ze nu gezond of ziek waren, sterk verbonden waren met de plaatsen waar ze vandaan kwamen. We vonden dat de dienstverlening zo veel als mogelijk moest plaatsvinden in de lokale gemeenschappen en in overeenstemming met de uitdagingen die de klinische praktijk stelde. Sommigen onder ons begonnen de lokale gemeenschappen en de professionele stafleden te bezoeken. Vrij snel begrepen we dat de manier van werken nieuwe paden moest betreden in vergelijking met wat we gewoon waren in de hospitalen. We zagen duidelijk dat bij problemen gemakkelijk veel mensen betrokken waren, zowel persoonlijk (familie, vrienden, kennissen; BH) als professionelen. Daarom moesten we deze beide partijen dan ook betrekken in ons eigen werk”* (Andersen, 1991, p. 7).

Dit was het begin van outreachend en contextgericht werken in de jaren zeventig. In 1978 werd hij benoemd tot professor in de sociale psychiatrie in Tromsø en zou hij, samen met zes andere collega's, twee belangrijke projecten starten. Eén was het geven van opleiding in ‘systeem georiënteerde familietherapie’ en het ander was het vorm geven aan hun ideeën om beter te werken met de eerste lijn om psychiatrische hospitalisatie tegen te gaan. Dit werd ondermeer mogelijk gemaakt door de Noorse samenleving. De positieve keerzijde van de hoge levensstandaard en hoge belastingen zorgde voor een gunstige attitude tegenover de sociale zekerheid: ruim één derde van de belastingen gaat naar de gezondheidszorg en sociale voorzieningen. Dat het project succesvol was, blijkt uit een daling van de hospitalisatiecijfers met bijna 40 % (Andersen, 1991, p. 8). Het succes leidde echter tot een gespannen verhouding met de psychiaters die in de klinieken werkten. Dit gaf Andersen een belangrijke les in om het even welk veranderingstraject. *“Nieuwe ideeën zullen tegenkantingen opwerpen, wanneer ze van buiten het systeem worden opgelegd. Die ideeën waarmee het systeem zelf mee naar voren komt zullen dan ook het beste groeien”* (Andersen, 1991, p. 8). Andersen zal nooit meer in een eigen praktijkruimte werken, maar de wereld rondtrekken

voor consultaties bij collega's of bij mensen thuis. Een merkwaardig en boeiend detail is dat hij dit deed zonder GSM te bezitten. Hij las wel zijn e-mails tot in de luchthavens toe, maar hield niet van het snelle en oppervlakkige karakter van mobiele telefonie.

Veel van zijn ideeën over outreachend en contextgericht werken worden nu over heel de wereld toegepast. Wellicht het best gekend in Vlaanderen zijn de toepassingen van netwerken in de psychosezorg van de Fin, Jaakko Seikkula, die in de jaren negentig regelmatig in het buurland Noorwegen op (be)zoek zou gaan (zie onder meer Seikkula, 2006).

EEN BIJZONDERE ONTMOETING: BÜLOW-HANSEN

Twee personen die Andersen in de (begin) jaren tachtig ontmoet, maken een zodanig grote indruk dat ze hem zowel praktisch als theoretisch blijvend beïnvloeden: de Noorse fysiotherapeute Aadel Bülow-Hansen en de voormalige directeur van het Galveston Family Institute in Houston, Texas, Harold Goolishian. Zij zorgden voor een belangrijke 'crossroad' voor Andersens manier van denken.

DE METAFOOR VAN ADEMHALING

Andersen raakt in contact met het werk van Aadel Bülow-Hansen via een bevriende collega fysiotherapeute. Samen met enkele collega's werkt hij van 1983 tot 1986 aan een boek over haar werk (Iannssen et al., 1997). Om dit mogelijk te maken besluiten ze haar werk te filmen – een goede manier om alles zorgvuldig te observeren, stil te staan en te leren. Het is hier dat de metafoor van *ademhaling* voor Andersen tot leven komt en haar volle betekenis krijgt. In het boeiende hoofdstuk *Reflecting Processes; Acts of Informing and Forming* met de veelzeggende ondertitel *You can borrow my eyes, but you must not take them away from me!* uit 1995 schrijft hij hoe belangrijk en rijk deze metafoor wel is. Maar ook hoe belangrijk taal en betekenisgeving daarbij is. “Zij lieten me beide een wereld zien waar ik voordien nog nooit naar gekeken had. (...) In-de-wereld-zijn betekent zijn-in-ademhaling. Al onze uitdrukkingen en al onze gesproken woorden komen met het uitademen; onze lach laat onze gelukkige gevoelens gaan; onze tranen brengen onze trieste gevoelens naar buiten, onze trillende stem onze angstige

gevoelens, enzovoort. Alle onze gedachten en gevoelens worden naar voren gebracht gedurende het uitademen” (Andersen, 1995, p. 14).

Andersen schreef of sprak over Bülow-Hansen steeds met bijzonder veel waardering en respect. Hieruit vloeide ook bewondering en respect voort voor het leven en de mens. Het (lichaams)werk van Bülow-Hansen betekende voor het therapeutische werk meer dan enkel de metafoor van tempo of respect. Iedereen die geleerd heeft aan lichaamstaal aandacht te besteden, kent inmiddels de uitingen van zowel lichamelijke als psychische spanning: opgetrokken hals, gespannen spieren, krampachtige lichaamshouding, een zware ademhaling en een gesloten lichaamshouding (benen over elkaar, de armen gekruist voor de borst). Via het lichaamswerk stelde Bülow-Hansen vast dat met een persoon te helpen de spieren te strekken en zo het lichaam opnieuw meer open te stellen, de persoon ook spontaan beter begon te ademen. Ze kon dit enkel op de juiste manier doen wanneer ze zorgvuldig naar de ademhaling en de spierspanning van de persoon keek, luisterde en voelde en haar aanraken daar zorgvuldig op afstemde. Of haar manier van werken heel anders of bijzonder is in vergelijking met andere fysiotherapeuten vermeldt Andersen niet, maar wel hoe haar persoon en werk een bijzondere invloed op zijn manier van werken uitoefende.

“EEN KLEIN VERSCHIL DAT VERSCHIL MAAKT”

“Deze observaties leerden me op z'n minst twee dingen”, aldus Andersen. “Vooreerst maakte het de ideeën van Gregory Bateson over verandering erg zichtbaar. Bateson zag verandering als een verschil dat zich over de tijd uitstrekt. Hij dacht ook dat een verschil niet uit zichzelf komt, maar tegelijkertijd met een ander verschil. Bijvoorbeeld, wanneer de temperatuur daalt, doet iemand zijn jas aan” (Andersen, 1995, p. 15). In deze context verwijst Andersen wat graag naar een bekend citaat van Bateson: “a difference that makes a difference” (Bateson, 1972 zoals geciteerd in Andersen, 1991, p. 12 & 17; 1995, p. 15). Het werk van Bülow-Hansen en de ideeën van Bateson zorgen ervoor dat Andersen in zijn praktijk zorgvuldig aandacht besteedt aan welk verschil nu precies voor verandering zorgt. Hij schrijft over drie soorten verschillen, waarvan slechts één voor ‘a difference that makes a difference’ zorgt. “Wat te gewoon is zorgt niet voor een verschil. Wat te ongewoon is zorgt evenmin voor een verschil. Het is wat net gepast ongewoon is

dat voor een verschil zorgt” (Andersen, 1995, p. 15). Dat Andersen hierbij eerder aandacht besteedt aan kleine verschillen en veranderingen in het therapeutische proces dan aan grote revolutionaire duidingen of ingrepen is duidelijk. Hij verwees in dit verband wel eens naar deze uitspraak van Albert Einstein: *“Maak alles zo eenvoudig als mogelijk. Maar ook weer niet nog eenvoudiger”*. Eenvoud en gericht zijn op kleine veranderingen typeren sterk Andersens therapeutische werk.

THERAPIE: EEN PROCES VAN WEDERZIJDSE DIALOOG

Een tweede belangrijke les uit het werk van Bülow-Hansen gaat over het therapeutische proces en de interactie tussen de therapeut en de persoon of het gezin. Andersen verwijst naar hoe Bülow-Hansen zorgvuldig in het oog houdt hoe de persoon reageert op een beweging van haar hand alvorens ze haar werk verder zet. *“Toegepast op psychotherapie betekent dit dat ik dien te wachten en goed toe kijken hoe de ander reageert op wat ik zeg of doe vooraleer ik in een volgende stap iets zeg of doe. Het volgende wat ik zeg of doe moet beïnvloed worden door wat de persoon antwoordde op wat ik net zei. Daarom moet ik langzaam genoeg gaan om te zien en horen hoe het voor de andere persoon is in het gesprek. Als het te ongewoon is zal de ander zich oncomfortabel voelen en me dit door een of meerdere signalen laten merken”* (Andersen, 1995, p. 15). Zijn aandacht voor kleine, ook lichamelijke details en het zorgvuldig inspelen op het tempo van de cliënt en het gezin maken duidelijk dat voor Andersen het wezenlijke van therapie eerder in het *proces* en de *dialoog* te vinden is, dan in de techniek of het resultaat. De grote gevoeligheid voor de (taal van de) mens met wie hij in ontmoeting treedt, wordt onder de vorm van een grote zorgvuldigheid in het luisteren, geïnspireerd door het werk van Bülow-Hansen, een van Andersens grote kwaliteiten en een uiterst belangrijke hoofdlijn in zijn manier van werken.

REFLECTING TEAM EN REFLECTING PROCESSES

De persoon en het werk van Bülow-Hansen beïnvloedden vooral de therapeutische praktijk van Andersen. Voor zijn manier van denken over therapie was Harry Goolishian erg belangrijk. Maar zijn belangrijkste verwezenlijking, het in de praktijk brengen van het *‘Reflecting Team’*, dateert van vóór zijn ontmoeting met Goolishian. Zoals bij zoveel verwezenlijkingen

is de uitleg na de feiten nog rijker dan de uitvinding zelf, en dat was bij het 'Reflecting Team' niet anders.

De praktijk van het *Reflecting Team* dateert van 1985. Het baanbrekende artikel in *Family Process* verschijnt in 1987 en het boek *The Reflecting Team. Dialogues and dialogues about the dialogues* werd gepubliceerd in 1991. Vooral in het boek en in zijn latere teksten komt de invloed van de vele gesprekken die hij met Harry Goolishian voerde sterk tot uiting. Maar, zoals Tom Andersen het zelf geformuleerd kon hebben: 'Practice came first'.

In het eerste hoofdstuk van *The Reflecting Team. Dialogues and dialogues about the dialogues* beschrijft Andersen het ontstaan van het *Reflecting Team*. Het gebruik van een doorkijkspiegel was in de jaren zeventig en tachtig een goed ingeburgerde methode binnen de familietherapie, en vooral gekend vanuit de Milanese school (Selvini Palazoli et al., 1980). Andersen beschrijft hoe hij zich gecharmeerd voelde door de Milanese manier van voorzichtige, respectvolle vragen (onder meer neutrale en circulaire vragen, zie Selvini Palazoli et al., 1980). Maar hij voelde zich ongemakkelijk bij de eenzijdige, bevreemdende conversaties van het therapeutenteam achter de spiegel (conversaties die de cliënten niet konden horen) en de eenzijdig strategische (en paradoxale) interventies. (Andersen, 1991, 1995). De Milanese stijl, die begin jaren tachtig ook in Noorwegen werd toegepast, leidde bovendien nog tot een ander ongemak. In een poging om dé juiste interventie te vinden, stootte men vaak op het antwoord van het gezin dat ze niet akkoord konden gaan met de interventie. Op deze manier kwam men in een of/of situatie terecht: ofwel had het gezin gelijk, ofwel het therapeutenteam. In de zoektocht om een juist, passend verschil te maken, veranderde Andersen en zijn collega's naar interventies meer in deze stijl: "In aanvulling met wat jullie zagen, zagen wij dit", en "In aanvulling op wat jullie reeds probeerden, kun je misschien ook dit proberen" (Andersen, 1995, p. 16). Deze verschuiving van een of/of benadering naar een en/en (both/and) benadering betekende een verandering van een meer gesloten en hiërarchische benadering naar een meer open en democratische benadering. Toch zou het nog enkele jaren duren tot Andersen en collega's hun ideeën rond volledige openheid en gelijkwaardigheid in de dialoog durfden omzetten in praktijk.

In hun zoektocht naar een minder strategische, meer open en gelijkwaardige conversatie en dialoog stelden Andersen en zijn medewerkers aan de

therapeut en het gezin voor om de reflecties en gesprekken van het team achter de spiegel mee te volgen. Dat gebeurde in maart 1985. Een jonge collega-therapeut was in gesprek met een moeder, vader en hun dochter en het gesprek over hoe het er thuis aan toe ging was niet bepaald opbeurend. Moeder was al enkele keren opgenomen omwille van suïcidepogingen en zowel moeder als het gezin hadden het erg moeilijk om ook maar enige positiviteit aan de dag te leggen. De therapeut werd mee de hopeloosheid ingezogen. De teamleden achter het screen probeerden de therapeut 'optimistische vragen' mee te geven, maar dit had slechts het omgekeerde effect: het antwoord van het gezin was even onmiddellijk als pessimistisch. Het was op dit moment dat Andersen de omkering van de structuur voorstelde. "Wanneer jullie dit een goed idee vinden" zei hij, "dan willen we jullie voorstellen dat jullie allen, zowel de familie als de dokter, hier blijven in jullie stoelen. Ons materiaal staat ons toe het licht te dimmen in jullie kamer, en we zullen de lichten aandoen in onze kamer. Zo kunnen jullie ons zien, en wij kunnen jullie dan niet meer zien. We kunnen ook het geluid aanzetten, zodat jullie ons kunnen horen en wij jullie niet meer" (Andersen, 1991, p. 11). Deze letterlijke ommekeer in manier van werken, op een erg transparante wijze de reflecties en dialogen van de teamleden achter de spiegel delen, bleek erg bevrijdend, nuttig en zinvol en is tot op heden wereldwijd van grote invloed in het werken met teams en gezinnen. De therapeutische relatie werd veel gelijkwaardiger, vrijer, 'a surprising freedom' (Andersen, 1991, p. 12), en meer op samenwerking gericht.

Een van de helpende factoren in het delen van reflecties van het team met het gezin en de therapeut ligt in het feit dat deze laatsten een adempauze kunnen nemen en nieuwe, net iets andere informatie ter beschikking krijgen: "Het Franse *réflexion*, dat dezelfde betekenis heeft als het Noorse 'refleksjon', betekent: iets wat men hoort wordt eerst in gedachten overwogen, alvorens men een antwoord geeft" (Andersen, 1991, p. 12). De input van nieuwe informatie bezorgt een gezin en de therapeut die vast komen te zitten ('standstill' of 'stuck system') de mogelijkheid om opnieuw in beweging te komen. Het is in deze context dat Andersen de ideeën opgedaan bij het studeren van het werk van Bülow-Hansen toepast op het *Reflecting Team* en later op *Reflecting Processes* en de ideeën van Bateson ver verder integreert in deze vorm van therapie. Voorwaarde voor een helpende verandering is dat de reflecties van het team respectvol en uitnodigend geformuleerd worden, aansluiten bij het proces van de therapeuten en de

cliënt(en) en net genoeg verschil inbrengen. “*Wat net gepast ongewoon is zorgt voor een verschil*” (Andersen, 1995, p. 15).

Bij het *Reflecting Team* gaat het meer om het reflectieve proces dan om de techniek: “*De kracht van de reflectieve idee ligt niet zozeer in het veranderen van ruimtes, maar veeleer in het veranderen van perspectieven.*” (Davis & Lax, 1991 zoals geciteerd in Freedman & Combs, 1996, p. 169). Andersen (1991) beschrijft hoe het *Reflecting Team* verschillend kan worden ingevuld: met één, twee of meerdere personen. De reflecties kunnen zowel op vraag van de cliënten en de therapeut als op vraag van het team worden weergegeven, maar de beslissing om de reflecties al dan niet te laten plaatsvinden ligt bij de cliënten en de therapeut vóór de spiegel. Andersen: “*Ik vraag aan het gezin: Er zijn enkele mensen die geluisterd hebben naar ons gesprek. Zou je graag luisteren naar wat ze aan het denken waren of wat zou het beste zijn voor jullie? We kunnen hier kunnen stoppen met praten, of we kunnen voortdoen zonder het team. Wat zou het beste zijn voor jullie?*” (Andersen, 1995, p. 20). Het criterium voor succes ligt niet langer bij de therapeut, maar veeleer bij de cliënt en het gezin. In (latere) publicaties zal Andersen nog uitdrukkelijker de nadruk leggen op het reflectieve proces in zijn geheel.

De teksten over het *Reflecting Team* en *Reflecting Processes* bezitten een grote rijkdom aan filosofische gedachten en blinken uit in bijzonder praktische handvatten voor de therapeutische praktijk. Inspirerend is een reeks mogelijke vragen die Andersen heeft neergeschreven (zie Andersen, 1987, 1991, 1995). Zo besteedt hij zorgvuldig aandacht aan de geschiedenis van de beslissing om hulp te zoeken. Hij vraagt wie als eerste de idee had om hulp te vragen en wie het meest terughoudend was (deze persoon zal met name bijzonder attent zijn voor vragen die te ongewoon zijn en te veel verschil betekenen). Verder zal hij vooral aan het gezin vragen hoe zij het gesprek willen vorm geven.

“*Hoe zou je graag deze ontmoeting willen gebruiken?*” En: “*Over welke onderwerpen zou je het graag willen hebben in dit gesprek?*” De vragen bij het begin van de ontmoeting zijn uitnodigend en open naar alle gezinsleden, maar tonen eveneens respect voor de verschillen waarmee mensen in het gesprek staan. Andere vragen die Andersen beschrijft betreffen ondermeer de setting en het team, het probleem en het gebruikelijke patroon. Boeiend en leuk zijn ook de vragen die, volgens Andersen, hoop genere-

ren. Deze vragen zijn zeker geen technische voorschriften, maar verwijzen meer naar een attitude, een manier van therapeutisch denken en werken, waarbij authenticiteit en oprechte interesse centraal staan. Het meest belangrijke en uiteindelijke criterium is of het voor de cliënt en zijn omgeving, het gezin en de familie nuttig kan zijn. Dit vraagt hij ook letterlijk aan het gezin: *“Welke van onze gedachten, waar we naar luisterden en wat we zegden zijn het meest helpend voor jullie?”* (Andersen, 1991, p. 34).

DE POSTMODERNE OMWENTELING EN BIJZONDERE ONTMOETINGEN: HARRY GOOLISHIAN EN HARLENE ANDERSON

Het concept en de praktijk van het Reflecting Team is een symbool voor de veranderingen die de systeemtherapie in de jaren tachtig doormaakte. In dit verband wordt ook wel gesproken van de verandering van de eerste-orde-cybernetica naar de tweede-orde-cybernetica en even later van een modern naar een postmodern paradigma.

De meest opvallende verandering is in de positie van de therapeut en het contact tussen de therapeut en het gezin. In de eerste-orde-cybernetica stond de therapeut als observator meer buiten het systeem en werd er verondersteld dat de observator door de afstand een meer objectieve kijk kon hebben op het gezin en op de werkelijkheid. Ook de idee dat er een objectieve kennis van de werkelijkheid mogelijk is behoort tot dit paradigma. Dit wordt in de tweede-orde-cybernetica en nog duidelijker in het postmoderne paradigma (en in de praktijk van het *Reflecting Team*) radicaal omgedraaid. Therapeut en cliënt of gezin werken samen en hebben een andere kijk op zaken, maar deze is niet minder of meer, en zeker niet minder of meer waar. In het postmoderne paradigma wordt de metafoor van de cybernetica volledig verlaten en komt de metafoor van taal en een veelheid aan perspectieven centraal. Harlene Anderson verwoordt het: *‘Het postmoderne denken richt zich naar “kennis als een breedvormige (discursive) praktijk, naar een veelheid van verhalen, die meer plaats- en contextgebonden zijn, soepel ook in betekenis”*; het richt zich naar *“een veelheid van benaderingen bij de analyse van subjecten zoals kennis, waarheid, taal, geschiedenis, het zelf en macht”*. Het benadrukt de *“relationele natuur van kennis en de creërende natuur van taal”*. (Anderson, 1997, p. 36).

Andersen zelf spreekt over de idee van Multiversa tegenover de vroegere idee van het bestaan van één universum en objectiviteit. *“Dit leidt ons tot de conclusie dat in een ruimere context elke beschrijving of verklaring afhankelijk is van de observator en elke persoon die dezelfde situatie beschrijft, zal met een andere versie naar voren komen. Wanneer deze versies vergeleken worden, zullen ze wat verschillend zijn. Geen beschrijving is echter beter dan een andere. Ze zijn allemaal even-’waardig”* (Andersen, 1991, p. 26). In Harry Goolishian vond hij een warme vriend en stevige bondgenoot voor deze ideeën.

Goolishian kwam voor de eerste keer naar Noorwegen tijdens een van de eerste juni seminaries, in 1985, enkele maanden nadat het Reflecting Team voor de eerste keer in de praktijk werd omgezet. De vriendschap en bewondering voor elkaars werk waren wederzijds. Goolishian was onder de indruk van het werken met een Reflecting Team. Het zou Andersen ertoe aanzetten om zijn ideeën te verduidelijken en neer te schrijven. In het therapeutisch contact wordt zowel door Andersen als Goolishian de therapeut niet langer als expert gezien, maar als iemand die samen met de cliënt op zoek gaat naar mogelijkheden. De cliënt wordt beschouwd als co-expert of co-researcher (Andersen, 1995) waardoor beider benaderingen vooral procesmatig en cliëntgericht genoemd worden. Illustratief voor deze bijzondere gerichtheid naar de woorden en de taal van cliënten is het gekende concept van ‘not-knowing’, dat Goolishian samen met Harlene Anderson zou ontwikkelen (zie Anderson & Goolishian, 1988). Met dit concept onderstrepen zij het belang van het zich in de therapeutische conversatie niet laten leiden door vooringenomen kennis, maar vooral uit te gaan van wat zich op dat moment in de ontmoeting tussen mensen aandient.

In de therapeutische conversatie zou men een heel nieuwe taal gaan spreken. *“...We oefenden met deze nieuwe manier van werken, en na wat met Harry gepraat te hebben – ondertussen een jaar later – begon ik te beseffen dat we met een totaal nieuwe manier van denken bezig waren. We stopten met familiemappen te maken en alles wat met structuur te maken had. We dachten over de persoon op een compleet andere manier, in relatie met de conversatie, die op haar beurt verbonden is met een topic en een situatie. We gaven het woord ‘structuur’ op, ... en van dan af aan waren alle ingenieurswoorden verdwenen”* (Jensen, 2007, p. 167).

Met ingenieurswoorden doelt Andersen op de taal uit de eerste-orde-cybernetica. Migerode en Rober (1997) spreken in dit verband over een nieuwe taal voor de gezinstherapie. Een taal die minder gericht was op de gezinnen die mogelijke problemen zouden veroorzaken, maar meer op mogelijke openingen in de dialoog tussen de gezinsleden. Andersen citeert Lynn Hoffman: *“De oude epistemologie impliceerde dat systemen problemen creëren. De nieuwe epistemologie impliceert dat problemen het systeem creëren* (Hoffman, 1985 zoals geciteerd in Andersen, 1991, p. 36). Andersen spreekt dan ook liever de taal van Anderson en Goolishian die het hebben over betekenisystemen (meaning-system). *“Een betekenisstelsel kan gezien worden als een groep van mensen die met elkaar verbonden zijn om in een bepaalde situatie samen iets te doen”* (Andersen, 1991, p. 38).

Taal en betekenisgeving komen dus centraal te staan. Opvallend is daarbij de inspiratie die hij vond in het werk van de (taal)filosoof Wittgenstein (1953) en de Russische filosofen Bakhtin (1981) en Vygotski (1988). Taal en kennis worden door deze filosofen niet gezien als een objectief gegeven, maar als dialogisch, als iets dat zich vormt in gesprekken tussen mensen. Taal en woorden krijgen slechts betekenis in de concrete dialoog tussen mensen, niet in abstracte theorieën. Andersen verwijst in dit verband naar de veelzeggende citaten van Wittgenstein: *“De betekenis van het woord is in het gebruik ervan in de taal”* en *“Enkel in de stroom van gedachten en leven krijgen woorden betekenis”* (Wittgenstein, 1953 zoals geciteerd in Shotter, 2005, p. iii). Taal betekent voor Andersen alle mogelijke vormen van expressie, zowel verbaal als non-verbaal. Bij deze manier van taalbenadering zijn woorden niet alleen in-formatief, maar ook formatief: woorden zorgen voor gesprekken en een mens wordt pas wie hij is in dialogen die hij aangaat. Opnieuw verwijst Andersen naar Wittgenstein: *“De taal waarin we ons bevinden zorgt enerzijds voor de mogelijkheden en anderzijds voor de beperkingen van wat we begrijpen”* (Andersen, 1995, p. 30). In de therapeutische praktijk kan een dialoog hoop creëren en komt grote nadruk te liggen op de concrete uitwisseling tussen mensen. Andersen kon wat dat betreft niet genoeg herhalen wat hij zowel van Wittgenstein als Goolishian geleerd had: *“Luister en kijk goed naar wat de mensen zeggen, en niet naar wat je denkt dat ze bedoelen”* (Andersen, 1991, 1997; Denborough, 2001).

De idee dat de mens gevormd wordt door een ‘innerlijke kern’ zal Andersen afwijzen (Andersen, 1995): de mens wordt gevormd door taal en dialoog.

gen, door sociale interacties, en niet door het onbewuste. Hij maakt wel, in navolging van Vygotski, een onderscheid tussen een innerlijke dialoog en een uiterlijke dialoog. Zo zal de innerlijke dialoog – of de reflecties van bijvoorbeeld de therapeut – mee vorm kunnen geven aan de uiterlijke dialoog – de gesprekken van de therapeuten met het gezin – van het *Reflecting Team*. Voor een verdere uitwerking van deze ideeën wordt verwezen naar de teksten van Andersen (1991, 1997, 2007) en Rober (1997, 1999, 2002, 2005).

EEN MOEDIG MAN VOOR WIE ETHIEK CENTRAAL STOND

Het is niet gemakkelijk om een goed bilan op te maken van iemands verwezenlijkingen, en dat is niet anders met het werk van Andersen. Op sommige mensen maakte hij erg veel indruk, andere familietherapeuten vragen zich af hoe het komt dat hij met slechts één grote publicatie toch grote naam en faam verkreeg en behield.

Psychotherapie en dus ook syteemtherapie is geen exacte wetenschap, maar veeleer een humane wetenschap, een boodschap die Andersen vooral wilde overbrengen. *“Veel mensen in het werkveld zijn druk bezig met het leren van technieken op een manier die alle menselijkheid mist. Ik ben bezorgd dat de taal van technologie en de taal van geld de overhand begint te nemen bij therapeuten, hen aanmoedigt om efficiënte observeerders en herstellende te worden”* (Denborough, 2001, p. 79). Andersen verwees in dit verband naar zijn waardering voor het werk van Imanuel Levinas, die een onderscheid maakt tussen een filosofie van ontologie en een filosofie van ethiek. Een filosofie van ontologie houdt zich bezig met verklaringen door observerend onderzoek. Een filosofie van ethiek daarentegen besteedt aandacht aan wat zich afspeelt wanneer mensen samen zijn. Het hoeft geen uitleg dat Andersen absolute voorrang gaf aan een filosofie van ethiek.

Dit is opnieuw het duidelijkst in de uitwerking van het *Reflecting Team*. Andersens grote zorg om deze manier van werken niet verkeerd uit te voeren bleef hem tot het einde van zijn leven bezighouden. *“Sommige mensen laten zich in met reflecterende processen door waarnemers te worden en ze maken vervolgens allerlei oordelen over de familie – dit is een vriendelijk gezin, dit is een gezin dat worstelt, dit is een functioneel gezin. Dan geven ze het gezin instructies, zelfs als dit gebeurt op een vriendelijke wijze. Observeren, definiëren en instructies geven betekent dat men een filosofie van ontolo-*

gie de voorrang geeft. Dit is een manier om zich in te laten met reflecterende teamprocessen, maar het is een manier die ik diep betreur” (Denborough, 2001, p. 76). Daarentegen staat in de zienswijze van Andersen “een andere manier om om te gaan met reflecterende processen ... je te concentreren op de relaties en in de reflecties aan het gezin terug te geven hoe hun verhaal diegenen die luisteren heeft beïnvloed.” (...) Bijvoorbeeld “Wanneer ik de vader dit of dat hoorde vertellen, werd ik wat bedroefd en begon mijn aandacht uit te gaan naar de vraag met wie vader hierover zou kunnen spreken? Ik begon me af te vragen of het mogelijk zou zijn iemand te vinden die de vader zou kunnen begrijpen. Wie zou dat kunnen zijn? Hoe zou de vader dit dilemma kunnen uitleggen?” (Denborough, 2001, p. 77). Deze wijze van reflecteren getuigt zowel van respect als oog hebben voor het verruimen van de context.

Andersen was iemand die oog had voor de ruimere context waarin de familietherapie zich afspeelde. In een interview in Zuid-Afrika zei hij hoezeer hij geïnspireerd was door de woorden van Martin Luther King: “Vrede betekent niet de afwezigheid van conflict, maar de aanwezigheid van rechtvaardigheid.” Andersen was niet enkel een man van reflecties en van woorden, maar ook van daden. Zo hield hij voor het IFTA- congres (International Family Therapy Association) in Istanbul, in maart 2004, een indrukwekkende lezing waarin hij een aantal wereldthema’s zoals terrorisme, oorlog en armoede de revue liet passeren. Hij aarzelde daarbij niet om kritisch te zijn. Zo klaagde hij de uitbuiting aan van de slachtofferpositie van sommige sprekers uit de Verenigde Staten omwille van 9/11. “Voor velen was 11 september 1973, wanneer Allende om het leven kwam, een veel moeilijker dag dan 11 september 2001. Dat moeten we onthouden, en elke keer wanneer we over 9/11 spreken moeten we aangeven of we daarmee 1973 of 2001 bedoelen” (Andersen, 2004). Het vergt moed om dit te zeggen, net zoals het moed vergde om een lezing te beëindigen met een stukje muziek waar men stil van wordt. “Ik zal daarom aan het einde van dit korte praatje een stukje muziek spelen van Zbigniew Preisners ‘Requiem for my friend’ deel 4; Offertorium, wanneer we denken aan de 24 000 die gisteren gestorven zijn aan de gevolgen van armoede” (Andersen, 2004)³.

---

3 Zbigniew Preisner is de componist van de filmmuziek van Kieslowski, BH

Aan moed ontbrak het Andersen duidelijk niet, al bleek hij in alle menselijkheid ook kwetsbaar. Zo gebeurde het hem wel vaker dat hij een workshop stopte omdat hij zich onbegrepen voelde of zijn pessimisme liet doorschijnen over de huidige gang van zaken in de (therapie)wereld. Maar hij moedigde mensen altijd aan om, net zoals hijzelf, te blijven strijden voor een betere wereld. *“Ik geloof sterk dat alle therapeuten die zich engageren in de politiek van de therapeutische praktijk bondgenoten moeten blijven om het werkveld aan te moedigen om een filosofie van ethiek belangrijker te laten worden dan een filosofie van ontologie. Er is een grote verscheidenheid in ideeën in de wereld van familietherapie. Een grote verscheidenheid in basis-assumpties – en ik geloof dat dit een goede zaak is. Maar er is nog meer dat we gemeenschappelijk hebben. We moeten samen geëngageerd blijven in deze bredere strijd”* (Denborough, 2001, p. 78).

EEN BIJZONDERE FAMILIETHERAPEUT EN EEN GEWONE FAMILIEMAN

Wanneer men over het leven en werk van gezinstherapeuten leest, zou men haast vergeten dat ze zelf een gezin en een familie hadden. Andersen had een vrouw, Anne, vier kinderen, Siri, Sjur, Simen en Sille, en een koningspoedel Chico. Er is een leuke anekdote over een dialoog die hij met zijn hond had. *“Van nature uit zijn het intelligente en sterke presteerders”,* zo sprak Andersen over zijn hond. *“Maar het zijn geen jachthonden”.* Op een dag in de kortdurende lente van Noorwegen probeerde Chico de jonge vogels, die uit hun nest komen in deze tijd van het jaar, achterna te jagen. *“Ik riep hem terug en zei: ‘Je bent geen jachthond. Maak dat maar deel van je gedachten.’ Maar de reuk van de ‘idioten’ vogels trok hem steeds opnieuw aan. Ik trok hem aan de leiband en creëerde een band met hem. Toen waren er twee banden, één tussen hem en mij en één tussen hem en de vogels”* (Soderlund, 2001, p. 2).

Andersen overleed op 15 mei 2007 tijdens een wandeling met zijn hond aan de zuidkust van Noorwegen. Hij had er een buitenverblijf dat hij zelf had gebouwd. *“Ik ben altijd sterk geweest in praktische zaken, veel meer dan in emotionele aangelegenheden”,* zo pleegde hij te zeggen⁴. Mogelijk had

---

4 Persoonlijke mededeling, Ijsland, 2006

hij zijn hoofd gestoten bij het struikelen, mogelijk had hij een beroerte en was daardoor van de rotsen in de zee terechtgekomen. Wat dan ook, zijn hond Chico bleef hem van de rotsen toeblijven, al zullen we uiteraard nooit zijn innerlijke dialoog te weten komen. Wel kennen we de gedachten die Andersen naar aanleiding van zijn overlijden toegedicht werden.

*From here on in these mountains.
This sun, this sky
will be your Requiem
Scratched on the surface of the world
which you loved
And the consciousness of those that loved you.
(Sveinbjörn I. Baldvinsson⁵)*

Het tweede gedicht is afkomstig van zijn zoon Sjur:

De dood van een moment

*Een jeukende onrust, zoals in bomen voor de regen
Kan alles verloren gaan?
De schoenen die we aandoen
De bergen waar we onze handen op leggen en danken, of andere uitwegen
Niet te zijn waar jij bent
Is dat zoals het is?
Is dit de stilte die iedereen kan horen?
In de lucht zweeft een havik boven onze standbeelden
voor altijd in een punt in de tijd
De dood van een moment
Je kan verloren zijn
Dat weet ik*

Net zoals deze gedichten vormen de reflecties en de teksten van Tom Andersen een uitnodiging om te luisteren, stil te staan en de moed te hebben om op te komen waarvoor we staan. Om te ijveren voor een betere wereld, hoe weinig verschil we daarin ook kunnen maken. De woorden

---

5 Ijslands gedicht, zie Noorse vereniging voor familie therapie: Norsk Forening for Familierapi, NFFT, www.nfft.no

van Andersen zijn, zoals gezegd, een hart onder de riem voor elke systeem-therapeut, en eigenlijk voor elke mens: "Het is een klein verschil dat verschil kan maken..."

LITERATUUR

ANDERSEN, T. (1987). The Reflecting Team: Dialogue and metadialogue in clinical work. *Family Process*, 26, 415-428. *

ANDERSEN, T. (Ed.). (1991). *The Reflecting Team. Dialogues and dialogues about the dialogues*. New York: Norton. *

ANDERSEN, T. (1992). Reflections on reflecting with families. In S. McNamee & K. J. Gergen (Eds.), *Therapy as Social Constructionism* (pp. 54-68). London: Sage.

ANDERSEN, T. (1995). Reflecting processes: Acts of informing and forming. You can borrow my eyes, but you must not take them away from me! In S. Friedman (Ed.), *The Reflecting Team in action. Collaborative practice in family therapy* (pp. 11-37). New York: The Guilford Press. *

ANDERSEN, T. (2000). Ethics, ontology & peace [Electronic version]. *New Therapist*, 5. (www.newtherapist.com). *

ANDERSEN, T. (2004, maart). *Families and the global crises and the global poverty*. Plenary talk at Ifta's conference, Istanbul, Turkije.

ANDERSEN, T. (2007). Human participating: Human 'Being' is the step for Human 'Becoming' in the next step. In H. Anderson & D. Gehart (Eds.), *Collaborative therapy. Relationships and conversations that make a difference* (pp. 81-94). New York: Routledge.

ANDERSON, H. (1997). *Conversation, language and possibilities: A postmodern approach to psychotherapy*. New York: Basic Books.

ANDERSON, H., & GEHART, D. (EDS.). (2007). *Collaborative therapy. Relationships and conversations that make a difference*. New York: Routledge.

- ANDERSON, H., & GOOLISHIAN, H. (1988). Human systems as linguistic systems. *Family Process*, 27, 371-393.
- BAKHTIN, M. (1981). *The dialogical imagination: Four essays by M. M. Bakhtin*. (M. Holquist & C. Emerson, Trans.). Austin: University of Texas Press.
- BATESON, G. (1972). *Steps to an ecology of mind*. New York: Ballantine.
- BOSCOLO, L., CECCHIN, G., HOFFMAN, L., & PENN, P. (1987). *Milan systemic therapy*. New York: Basic Books.
- DAVIS, J., & LAX, W. (1991). Introduction to special section: Expanding the reflecting position in family therapy. *Journal of Strategic and Systemic Therapies*, 10, 1-3.
- DENBOROUGH, D. (2001). Reflecting family therapy. Interview with Tom Andersen. In D.
- DENBOROUGH (ED.), *Family therapy: Exploring the field's past, present & possible futures* (pp. 75-80). Adelaide: Dulwich Centre Publications.
- DENBOROUGH, D. (2007). *In acknowledgement of Tom Andersen. On behalf of Dulwich* (rouwbetauiging). Verkregen van www.nfft.no.
- EPSTEIN, E., WIENSER, M., & EPSTEIN, M. (2007). True stories: Acts of informing and forming. In H. Anderson & P. Jensen (Eds.), *Innovations in the Reflecting Process* (pp. 137-148). London: Karnac.
- FREEDMAN, J., & COMBS, G. (1996). *Narrative therapy: The social construction of preferred reality*. New York: Norton.
- FRIEDMAN, S. (ED.). (1995). *The Reflecting Team in action. Collaborative practice in family therapy*. New York: The Guilford Press. *
- GOOLISHIAN, H., & ANDERSON, A. (1987). Language systems and therapy: an evolving idea. *Psychotherapy*, 24, 529-538.

- HALD, M., KJELLBERG, E., LINDSETH, A., & TALBERG, P. (2007). The June seminars in North Calotte. In H. Anderson & P. Jensen (Eds.), *Innovations in the Reflecting Process* (pp. 149-157). London: Karnac.
- HOFFMAN, L. (1985). Beyond power and control. Toward a 'second order' family systems therapy. *Family Systems Medicine*, 3, 381-396.
- IANNSEN, B., OVREBERG, G., ANDERSEN, T., KVEBAEK, I., OTTESEN, A., & RONDGVED, E. (1997). *Bevegelse, liv og forandring*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- JENSEN, P. (2007). Crossroads. Tom Andersen in conversation with Per Jensen. In H. Anderson & P. Jensen (Eds.), *Innovations in the Reflecting Process* (pp. 158-175). London: Karnac. *
- MIGERODE, L., & ROBER, P. (Eds.). (1997). *Conversaties en verhalen. Op zoek naar een nieuwe taal in de gezinstherapie*. Leuven: Garant. *
- PREISNER, Z. (1999). Deel 4: Offertorium. Op *Requiem for my friend* [CD]. Erato Records.
- ROBER, P. (1997). Nieuwe metaforen voor de gezinstherapie. In L. Migerode & P. Rober (Eds.), *Conversaties en Verhalen. Op zoek naar een nieuwe taal in de gezinstherapie* (pp. 15-42). Leuven: Garant. *
- ROBER, P. (1999). The therapist's inner conversation in family therapy practice: Some ideas about the self of the therapist, therapeutic impasse, and the process of reflection. *Family Process*, 38, 209 -228.
- ROBER, P. (2002). *Samen in therapie*. Leuven: Acco. *
- ROBER, P. (2005). The therapist's self in dialogical family therapy: Some ideas about not-knowing and the therapist's inner conversation. *Family Process*, 44, 477-495.
- ROBER, P., & MIGERODE, L. (1997). Narratieve therapie. In L. Migerode & P. Rober (Eds.), *Conversaties en Verhalen. Op zoek naar een nieuwe taal in de gezinstherapie* (pp. 63-80). Leuven: Garant.

- SEIKKULA, J. (2006). Networks on networks: Initiating international cooperation for the treatment of psychosis. In H. Anderson & P. Jensen (Eds.), *Innovations in the Reflecting Process* (pp. 125-136). London: Karnac.
- SELVINI PALAZZOLI, M., BOSCOLO, L., CECCHIN, G., & PRATA, G. (1980). Hypothesizing – circularity – neutrality: Three guidelines for the conductor of the session. *Family Process*, 19, 3-12.
- SHOTTER, J. (2005). *Wittgenstein in practice: His philosophy of beginnings, and beginnings, and beginnings*. London: KCC Foundation.
- SODERLUND, J. (2001). On the road with Tom Andersen. Interview with Tom Andersen [Electronic version]. *New Therapist*, 13,1-4.
- VYGOTSKY, L. (1988). *Thought and language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- WAGNER, J. (2007). Conversation, language and the written word. In H. Anderson & P. Jensen (Eds.), *Innovations in the Reflecting Process* (pp. 86-102). London: Karnac.
- WITTGENSTEIN, L. (1953). *Philosophical investigations*. (G. E. M. Anscombe, Trans.). New York: MacMillan.

---

* = Aanbevolen basisliteratuur